

Поліщук Анна Миколаївна,
*аспірантка кафедри богослов'я, релігієзнавства та культурології
історико-філософського факультету
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
anya.polishchuk.46@gmail.com*

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО СЕРЕДОВИЩА У ВИЗНАЧЕННІ ПРОТЕСТНОГО РЕЛІГІЙНОГО ОПОРУ РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ В УКРАЇНІ

У статті визначено роль православного осередку як однієї із платформ релігійного дисидентства в Україні. Особливу увагу приділено діяльності Української автокефальної православної церкви, яка стала своєрідним організаційним ядром опору владі серед православних. На основі активізації та включення в боротьбу священства та мирян простежено шлях Церкви до відродження.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), «Ініціативний комітет відновлення Української автокефальної православної церкви в Україні», рух за відродження УАПЦ.

Polishchuk Anna,
*PhD Student,
Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
National Pedagogical Dragomanov University
anya.polishchuk.46@gmail.com*

THE ROLE OF THE ORTHODOX ENVIRONMENT IN DETERMINING PROTEST RELIGIOUS RESISTANCE TO THE SOVIET AUTHORITY IN UKRAINE

The article defines the role of the orthodox center as one of the platforms of religious dissidence in Ukraine. Special attention is paid to the activities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, which has become a kind of organizational core of opposition to the authorities among the Orthodox. Based on the activation and inclusion in the struggle of the clergy and laity, the Church's path to revival is traced.

Key words: Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), "Initiative committee for the restoration of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Ukraine", the movement for the revival of the UAOC.

Православне середовище чи не єдине з осередків релігійного дисидентства, яке в умовах ведення боротьби з релігією та церквою, перебувало у площині опозиції до радянської влади. Парадоксальним чином Православна церква не уникнула утисків та переслідувань, масштаби яких, безперечно, були значно меншими в порівнянні з католиками.

Водночас говорити про їхню цілковиту відсутність не доводиться, адже зважаючи на дані, які наводить митрополит Діоклійський Калліст (Уер), «швидкими темпами закривали храми, їхня загальна кількість зменшилася до 7 тисяч, тобто було втрачено дві третини. Число семінарій було скорочено з восьми до трьох, а діючих монастирів – із шістдесяти семи до двадцяти одного» (Калліст (Уер), 2009, с. 160).

Для порівняння, за цими ж даними, 13 тисяч храмів було втрачено за період із 1947 р. по 1988 р. Зменшилася й кількість священників: якщо станом на 1947 р. їх налічувалося приблизно 30 тисяч, то в 1988 р. – залишилося приблизно 7 тисяч. Зокрема, якщо в 1947 р. діяло 67 монастирів (чоловічих і жіночих), то до 1988 р. їх залишилося лише 21. Такі скорочення можна пояснити намаганням влади, з одного боку, не допустити зростання православної церковної мережі та запобігти ймовірній активізації релігійного життя, а з іншого – зберегти механізми контролю над суспільством.

Водночас відбувалися арешти та переслідування як серед священства, так і мирян. Розглянемо декілька випадків, які сталися в 1984 р.,

коли на Івано-Франківщині «у селі Витвиця Долинського р-ну арештовано 73-річного Антона Процюка за розповсюдження церковної літератури. <...> А. Процюк православний» (*Український католицький вісник*, 1984). До того ж «знову арештовано монаха Почаївської Лаври о. Андрія/Анатолій Щур/» (*Український католицький вісник*, 1984), а «по провокації КГБ арештовано православного – Федора Плаксуна. <...> Ф. Плаксун належить до автокефальної (Української) Православної Церкви» (*Український католицький вісник*, 1984).

У здійсненні релігійної діяльності православне церковне середовище цілковито залежало від вказівок влади, яка використовувала православ'я для ствердження власних політичних амбіцій. Цим, власне, пояснюється ліберальне ставлення до православних, надане їм привілейоване право на існування. Виявлення будь-якого опору або невиконання покладених зобов'язань – неминуча загроза арештами, утисками, репресіями та переслідуваннями.

Саме за сприяння Російської православної церкви (далі – РПЦ) у березні 1946 р. на Львівському псевдособорі панівним режимом було ліквідовано Українську греко-католицьку церкву (далі – УГКЦ). Як стверджує канадський історик українського походження Б. Боцюрків, «головним аргументом РПЦ перед владою проти дальшого закривання її церков у Галичині було твердження, що у спустошених антирелігійною компанією зростає діяльність «антирадянської уніатської» Церкви, мандрівних греко-католицьких священників, монахів і монахинь та сектантів» (Боцюрків, 1993, с. 133). Для радянської системи збереження впливу РПЦ було важливим з огляду на гостру необхідність зміцнення позицій на міжнародній арені, тоді як діяльність УГКЦ розцінювалась як реальна цьому загроза.

Зазнавши нищівних руйнувань, УГКЦ провела в підпіллі понад сорок років, і врешті, наприкінці 80-х рр. минулого століття виборола право на легалізацію. Фактично, це стало можливим завдяки зміцненню в першій половині 1980-х рр. позицій протестного релігійного руху, спрямованого на захист прав віруючих. Окрім Української греко-католицької церкви, до боротьби за право на відродження долучилась Українська автокефальна православна церква (далі – УАПЦ), ставши чи не

єдиним ядром опору владі у православному середовищі. Будучи примусово ліквідованою рішенням «надзвичайного» церковного Собору УАПЦ в 30-х рр. минулого століття, Церква продовжила своє існування, але здебільшого в еміграції та в діаспорі.

На цьому також наголосив один із провідників українського націоналізму, голова Проводу ОУН-б Ярослав Стецько, який зазначив, що «наша УАПЦ живе в підпіллі, живе в душах та чинах християнської України, живе і розвивається на чужині. Ми щиро вітаємо намагання Митрополита УАПЦ Мстислава і Єрархії УАПЦ і всіх наших православних Владик об'єднати всі митрополії і єпископати нашої Православної Церкви в єдину Церкву» (Прес-бюро АБН, ф. 23). Першоєрарх УАПЦ у США та діаспорі Мстислав (Скрипник), брав активну участь у забезпеченні функціонування Церкви, життєдіяльність якої протягом декількох десятиріч років провадилась здебільшого за межами України.

Лише з початком 1989 р., коли було ухвалено рішення про створення в Києві «Ініціативного комітету відновлення Української автокефальної православної церкви в Україні», бере свій відлік рух за відродження УАПЦ. Незважаючи на твердження про те, що «в Україні не було руху УАПЦ, проте був один православний священник, правозахисник, який уособив у собі боротьбу українського православ'я за права людини в Україні, – це Василь Романюк, а згодом – патріарх Володимир» (Захаров, 2003, с. 45), комітет на всіх рівнях об'єднав зусилля духовенства та мирян, ставши підставою для організованого управління в боротьбі за право на відродження Церкви. Окрім колективного, ще одним видом релігійного руху, учасники якого активізувались і стали на захист УАПЦ, був індивідуальний.

Небезпідставно згадано про архієпископа Володимира (Романюка), який не лише брав участь у дисидентському русі, а згодом долучився до захисту релігійних прав і свобод. Обстоюючи засади самостійної України, цілком очікувано священнослужитель у 1976 р. ухвалив рішення про вихід з-під юрисдикції РПЦ та перехід до УАПЦ. Відповідну заяву погодив митрополит Мстислав, який виступив на захист майбутнього Патріарха Володимира (Романюка).

Характерною особливістю для обох видів протестного релігійного руху було домінування проукраїнського вектора розвитку, у чому влада вбачала найбільшу загрозу. Недарма за день до створення Ініціативного комітету, 14 лютого 1989 р., у Єлгаві (Латвія) було відсторонено від служби священника Свято-Успенського храму Богдана Михайлечка, який «12.02 виступив на установчих зборах ТУМ (Товариства української мови імені Тараса Шевченка – А. П.) з докорами в бік влади та вищої ієрархії РПЦ щодо їхнього ставлення до УКЦ та УАПЦ і української мови взагалі» (*Голос відродження*, 1989, с. 4). Невдовзі саме Б. Михайлечко очолив новостворений комітет, до складу якого також увійшли Тарас Антонюк, Лариса Лохвицька, Анатолій Битченко, Микола Будник, а згодом – Сергій Набока та Євген Сверстюк. По суті, вони були першими, хто став на захист прав і свобод Автокефальної православної церкви в Україні.

Однією з форм вираження діяльності Ініціативного комітету стало звернення про необхідність відновлення Церкви, надіслане на адреси Президій Верховних Рад СРСР та УРСР. З огляду на те, що йшлося про намір вибороти право на реєстрацію громад УАПЦ, комітет висловив готовність до рішучих дій, взявши на себе зобов'язання захисту віруючих і громад від переслідувань.

У зверненні, донесеному до відома міжнародної громадськості, представники комітету звернулись «до Святішого Православного Вселенського Патріарха Димитрія, до Української Автокефальної Церкви за кордоном, до автокефальних православних церков світу, до міжнародних християнських кіл і всіх людей доброї волі із проханням підтримки. Ми прагнемо, як і всі цивілізовані люди, спілкуватися з Богом у рідних храмах рідною мовою» (Михайлечко Б., Битченко А., & Лохвицька Л., 1989, 2). Окрім того, було висловлено надію на те, що «наша церква відродиться безборонно на підставі конституційних гарантій свободи совісті, що стане дійсним доказом демократичної перебудови радянського суспільства» (Михайлечко Б., Битченко А., & Лохвицька Л., 1989, 2).

Проте протистояння лише набирало нових обертів у вигляді відкритих протестів, акцій, демонстрацій і маніфестацій. Показово, що 9 березня 1989 р., у переддень проведення панахиди біля пам'ятника Тарасу Шевченку,

«кілька тисяч киян зібралися біля пам'ятника. Відбувся «несанкціонований» мітинг, на якому виступили голова Київської філії УГС, відповідальний секретар «Українського біохімічного журналу» Олесь Шевченко, член Виконавчого Комітету УГС Микола Горбаль та багато інших. Звучали вірші та пісні, завершився мітинг національним гімном «Ще не вмерла Україна». Представники влади не втручалися» (*Голос відродження*, 1989, с. 5–6).

Подією, що змусила вдатись до акцій протесту, стало затримання та депортація до місця проживання о. Б. Михайлечка. Варто зауважити, що за його участю в березні 1989 р. в Києві вперше відбулось здійснення Божественної Літургії. Ця можливість була успішно реалізована у приватному будинку одного із членів комітету – М. Будника.

Перед тим як заарештувати очільника Ініціативного комітету, влада ухвалила рішення щодо заборони зібрань протягом 9–10 березня 1989 р. Відповідні документи надійшли на адресу А. Битченка, члена цього комітету. Реакцією ж на свавілля влади стало солідарне виявлення опору серед широкого загалу. Попри тиск і намагання перешкодити тим процесам, станом на 10 березня «увечері біля пам'ятника зібралося чи не вдвічі більше людей, ніж напередодні. Незважаючи на відсутність священника й оглушливі гучномовці, встановлені біля пам'ятника, люди молилися за упокій душі Тараса» (*Голос відродження*, 1989, с. 6). Наведене свідчить не тільки про зміцнення позицій релігійного дисидентства, а й про стирання завіси мовчання та страху перед радянською системою.

Дедалі гучніше звучали рішучі голоси за право на відродження Церкви. У червні 1989 р. громада УАПЦ міста Києва звернулась до місцевої влади щодо реєстрації та передачі їй церковної споруди. Про це повідомляє член комітету Л. Лохвицька, яка зазначає, що «при розгляді заяви представник районного комітету у справах релігії та представник міськвиконкому нам категорично відмовили, посилаючись на те, що церква св. Миколи Набережного передається хору «Почайна»» (Лохвицька, 1989, с. 2). Додатковий запит щодо реєстрації громади без приміщення або з використанням приватної оселі, надісланий на адресу Верховної Ради СРСР, залишився без письмової відповіді.

Непересічною подією 1989 р., яка і започаткувала третє відродження УАПЦ, став вихід із московського підпорядкування парафії на чолі із протоієреєм Володимиром Яремою (у майбутньому – патріархом УАПЦ Дмитрієм). Рішення про остаточний розрив із Москвою та перехід в Українську автокефальну православну церкву було ухвалено 19 серпня під час Божественної Літургії в церкві святих апостолів Петра і Павла у Львові.

Із присутніх – парафіяни, священство, а також голова Ініціативного комітету о. Богдан Михайлечко. До події також долучився католицький діяч Іван Гречко, який виступив із вітальною промовою, закликавши до співпраці між УГКЦ і УАПЦ.

У зв'язку з відсутністю власних ієрархів водночас ухвалено рішення звернутися до Вселенського Патріарха в Константинополі Дмитрія I щодо тимчасового підпорядкування. Відповідного листа, у якому вже станом «на 14.00 /19 серпня/ понад 1 000 вірних своїми підписами ствердили перехід до УАПЦ» (*Наша віра*, 1989, с. 2), надіслано на адресу уповноваженого Ради у справах релігій у Львівській області Юрія Решетила.

З метою вирішення організаційних питань, пов'язаних із відродженням УАПЦ, 21 серпня 1989 р. відбулася зустріч о. Володимира Яреми із заступником уповноваженого Ради у справах релігій у Львівській області Савчуком. Результатом зустрічі стала домовленість про розроблення статуту УАПЦ, проект якого мав надійти на розгляд уповноваженого Ради у справах релігій.

Основними положеннями Заклику до благочестивих українських владик, панотців, дяконів, дяків, ченців, черниць та всіх віруючих на Батьківщині і в діаспорі Ініціативний комітет з відродження УАПЦ запропонував:

«I. Створювати регіональні Комітети з відновлення УАПЦ для подальшого злиття їх у Всеукраїнську Православну Церковну Раду.

II. У всіх парафіях зібрати парафіяльні збори, рішенням яких заявити свою відмову від послуху ПЦ.

III. Про непохитну вірність своїй рідній УАПЦ повідомляти в регіональні Комітети.

IV. На всіх Богослужіннях поминати Вселенського Патріарха ДМИТРІЯ I» (*Наша віра*, 1989, с. 2).

У складі УАПЦ 8 жовтня 1989 р. відродилась парафія в місті Луцьку. Поступово кількість відроджених громад зростала, спостерігалось і зростання зовнішнього вираження релігійності: «14 жовтня з майдану біля церкви Святого Андрія (у Києві – А. П.) тисячі людей під блакитно-жовтими прапорами та корогвами піднялись на Замкову гору, де священник УАПЦ отець Методій відправив панахиду за полеглими і освятив могильний хрест. У своїй проповіді він закликав до єднання всіх віруючих і невіруючих, партійних і безпартійних до доброти та щирості, до братньої любові» (Корч, 1989, с. 5).

Пізніше – 22 жовтня 1989 р. – про вихід із РПЦ та перехід до УАПЦ заявили 10 парафій у Львівській єпархії. Напередодні, 20 жовтня, відбувся собор священників УАПЦ та прихильників УАПЦ – із числа священників РПЦ, від імені якого було висловлено прохання до митрополита Іоана (Боднарчука) про очолення ним Церкви. Одним із важливих рішень цього Собору, який відбувся у Львові, було створення Православної церковної Ради Львівської єпархії.

Після того як митрополит Іоан (Боднарчук) відповів ствердно та став першоієрархом УАПЦ, 22 жовтня 1989 р., у церкві святих апостолів Петра і Павла була відправлена Архієрейська Божественна Літургія. Очолив її митрополит Іоан (Боднарчук) за участі отців Володимира Яреми, Івана Пашулі, Мирослава Максимовича та Миколи Кавчака.

У місті Біла Церква за ініціативи місцевого активу Української Гельсінської спілки 4 листопада 1989 р. відбулась панахида-маніфестація, присвячена ушануванню «пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. на Україні. Панахиду відправив священник УАПЦ о. Методій, прислужував йому Анатолій Битченко» (Соловійов, 1989, с. 6).

З 1990 р. пов'язана низка важливих і знакових подій. Усе почалося з того, що 3 січня 1990 р. в Києві за участю священства та віруючих відбулася демонстрація, мета якої – домогтися офіційної реєстрації громад УАПЦ. Демонстранти, кількість яких становила «до 200 осіб, серед яких представники парафій Львівщини, Києва, Всеукраїнського православного братства, а також члени комітетів за легалізацію УАПЦ, пройшли з гаслом «Ганьба зрадникам

українського православ'я!» від Печерської Лаври до Ради Міністрів УРСР» (*Інформатор*, 1990, с. 3). Вимога щодо вирішення панівним режимом конфлікту між УАПЦ і УКЦ – ще один, не менш важливий момент, заради якого зібрались учасники демонстрації.

Через декілька днів, 7 січня 1990 р., у Києві відбувся різдвяний Молебень УАПЦ. Згідно із джерелами, про цю подію, що відбулася біля святої Софії, повідомлялося: «Уперше з пори закриття древнього храму почули молитву на честь народження Христа-Спасителя. На заклик Всеукраїнського Православного братства відгукнулося понад 7 тисяч киян. Службу Божу відслужили священники УАПЦ о. Методій із Києва і о. Юрій зі Львова» (*Наша віра*, 1990, с. 6).

Дні 5–6 червня 1990 р., коли в Києві на Всеукраїнському Помісному Православному Церковному Соборі УАПЦ було втретє відроджено діяльність Церкви, стали увінчанням перемоги в боротьбі за право на існування. Напередодні – у травні 1990 р. – УАПЦ набула статусу офіційно зареєстрованої, а ще раніше, 10 березня, у Києві з'явилася перша парафія Церкви.

До роботи Першого всеукраїнського собору УАПЦ долучилось «700 делегатів і гостей, більше ніж 200 священників. Серед них архієпископ Львівський і Волинський Йоан, єпископ Тернопільський і Бучацький Василь, єпископ Івано-Франківський Коломийський і Косівський Андрій, єпископ Чернівецький, Хотинський і Всієї Буковини Данило, єпископ Ужгородський і Хустський Володимир, єпископ Рівненський і Луцький Миколай, єпископ Чернігівський і Сумський Роман, а також почесний член Президії отець Методій – єдиний священник УАПЦ, який чудом вцілів після жаклих більшовицьких репресій проти Української автокефальної православної Церкви у 30-ті рр.» (*Вільне Слово*, 1990, с. 1). За іншими даними, «до Києва прибули 547 делегатів – 7 єпископів, більш як 200 священників, близько 200 мирян із парафій усієї України» (Чумаченко, 1990, 6). З огляду на це, показник щодо кількості делегатів коливається в межах від 547 до 700.

Після того як першоієрарх УАПЦ в діаспорі Мстислав (Скрипник) був одностайно обраний Патріархом Київським і всієї України, перед учасниками Собору було зачитано текст вітальної промови. Через те, що для митрополита

Мстислава (Скрипника) «Міністерство закордонних справ СРСР не дало в'їзної візи на приїзд зі США в Україну» (*Вільне Слово*, 1990, с. 1), процедура обрання відбулась заочно. Також були зачитані привітання «від Митрополита Української православної церкви у Вінніпезі /Канада/ Василя, від парафіян багатьох православних церков із різних міст і сіл України» (*Вільне Слово*, 1990, с. 1).

За результатами роботи Собору ухвалено декілька важливих рішень. Найперше з них – ухвалення та затвердження Статуту Церкви, який було зареєстровано 2 жовтня 1990 р. Наступне питання, якому приділено особливу увагу, – обговорення перспектив розвитку УАПЦ. Серед важливих рішень варто також виокремити обрання митрополита Іоана (Боднарчука) намісником патріаршого престолу в Україні, а також проголошення Львівської кафедри святих апостолів Петра і Павла митрополією.

Довгоочікувана подія в життєдіяльності УАПЦ відбулась 20 жовтня 1990 р. – повернення в Україну новобраного предстоятеля УАПЦ Мстислава (Скрипника). У той день, коли в Софійському соборі в Києві було здійснено відправлення Божественної Літургії, «тисячі киян вийшли вітати Патріарха на Хрещатик, по якому пролягав шлях до Софійської площі. На майдані майоріло море національних прапорів і церковних корогов. Линув церковний спів» (*Вісті інформаційного відділу*, 1990, с. 1). Завершальним акордом стала інтронізація Патріарха Київського і всієї України Мстислава (Скрипника), що відбулась 18 листопада 1990 р. в Софії Київській.

Отже, дослідження питання ролі православного середовища в контексті руху за релігійні права і свободи в Україні дозволяє виокремити деякі особливості, що вказують на специфіку у відносинах між радянською владою та Православною церквою. Виняток серед православних становить УАПЦ, яка спромоглася на публічне вираження опору радянській системі з боку церковного керівництва, священства та мирян.

Передусім це виявилось у створенні на початку 1980-х рр. Ініціативного комітету, з якого, власне, й бере відлік організований рух за право на відновлення Церкви. Реалізація цього права стала можливою завдяки помітній ролі УАПЦ у зміцненні позицій протестного

релігійного руху, який поступово розхитав радянську систему, сприяв її руйнуванню та зародженню демократії. І, як результат, – на початку 90-х рр. минулого століття було гарантовано право на свободу совісті кожному громадянину.

Список використаних джерел:

1. (1984). Арешти. *Український католицький вісник*. № 1. URL: <https://cutt.ly/g0CuAuS>
2. (1989, вересень). Заклик до благочестивих українських владик, панотців, дияконів, дяків, ченців, черниць та всіх віруючих на Батьківщині і в діаспорі. *Наша Віра*. № № 1, 2. URL: <https://cutt.ly/V0X7xfQ>
3. (1989, вересень). *Наша віра*. № № 1, 2. URL: <https://cutt.ly/V0X7xfQ>
4. (1989, квітень). Хроніка подій в Україні. *Голос відродження*. № 2. С. 4–6. URL: <https://cutt.ly/R0Zur1q>
5. (1990). Віра і єдність без суєти. *Вільне Слово*. № 13. С. 1. URL: <https://cutt.ly/t0Zq0M4>
6. (1990, 25 жовтня). Повернення патріярха Мстислава на Україну. *Вісті інформаційного відділу*. № 7. С. 1. URL: <https://cutt.ly/T0XX6vM>
7. (1990, 4 січня). Щотижнева хроніка пресової служби УГС 4 січня 1990 р. *Інформатор*. № 1(57). С. 3. URL: <https://cutt.ly/B0CdLVn>
8. (1990, січень). Події: січень 1990. *Наша віра*. № 4. С. 6. URL: <https://cutt.ly/s0CyEi5>
9. Боцюрків Б. (1993). Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*. № 1. С. 122–164.
10. Захаров Б. (2003). Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо.
11. Калліст (Уер) (2009). Православна церква. Київ : Дух і Літера.
12. Корч В. (1989, жовтень – листопад). Події: жовтень, листопад 1989. *Наша віра*. № № 2–3. С. 5. URL: <https://cutt.ly/A0Ceyv3>
13. Лохвицька Л. (1989, вересень). Події: весна, літо 1989 р. *Наша Віра*. № 1. С. 2. URL: <https://cutt.ly/v0CwL6H>
14. (1989, вересень). Іди за мною / Б. Михайличко та ін. *Наша Віра*. № 1. С. 2. URL: <https://cutt.ly/V0X7xfQ>
15. Соловійов В. (1989, жовтень–листопад). *Наша віра*. № № 2–3. С. 6. URL: <https://cutt.ly/A0Ceyv3>
16. Чумаченко С. (1990, червень – липень). Собор УАПЦ. *Голос Відродження*. № № 7–9(16–17). С. 6. URL: <https://cutt.ly/f0XmV1C>
17. Ярослав Стецько про Українську автокефальну православну церкву, ф. 23. *Пресбюро АБН*. URL: <https://cutt.ly/H0Ca4Wq>

References:

1. (1984). Areshty [Arrests]. *Ukrainskyi katolytskyi visnyk*, 1. Retrieved from <https://cutt.ly/g0CuAuS> [in Ukrainian].
2. (1989, veresen). Zaklyk do blahochestyvykh ukrainskykh vladyk, panottsiv, dyaikoniv, diakiv, chentsiv, chernyts ta vsikh viruiuchykh na Batkivshchyni i v diaspori [A call to the pious Ukrainian rulers, priests, deacons, deacons, monks, nuns and all believers in the Motherland and in the diaspora]. *Nasha Vira*, 1, 2. Retrieved from <https://cutt.ly/V0X7xfQ> [in Ukrainian].
3. (1989, veresen). *Nasha vira*, 1, 2. Retrieved from <https://cutt.ly/V0X7xfQ> [in Ukrainian].
4. (1989, kviten). Khronika podii v Ukraini [Chronicle of events in Ukraine]. *Holos vidrodzhennia*, 2, 4–6. Retrieved from <https://cutt.ly/R0Zur1q> [in Ukrainian].
5. (1990). Vira i yednist bez suiety [Faith and unity without fuss]. *Vilne Slovo*, 13, 1. Retrieved from <https://cutt.ly/t0Zq0M4> [in Ukrainian].
6. (1990, 25 zhovtnia). Povnennia patriarkha Mstyslava na Ukrainu [Return of Patriarch Mstislav to Ukraine]. *Visti informatsiinoho viddilu*, 7, 1. Retrieved from <https://cutt.ly/T0XX6vM> [in Ukrainian].
7. (1990, 4 sichnia). Shchotyzhneva khronika presovoi sluzhby UHS 4 sichnia 1990 roku [Weekly chronicle of the press service of the UGS on January 4, 1990]. *Informator*, 1 (57), 3. Retrieved from <https://cutt.ly/B0CdLVn> [in Ukrainian].
8. (1990, sichen). Podii: sichen 1990 [Events: January 1990]. *Nasha vira*, 4, 6. Retrieved from <https://cutt.ly/s0CyEi5> [in Ukrainian].
9. Botsiurkiv, B. (1993). Ukrayinska Greko-Katolicka Cerkva v katakombah (1946–1989) [Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946–1989)]. *Kovcheg. Zbirnik statej z cerkovnoyi istoriyi*, 1, 122–164 [in Ukrainian].
10. Zakharov, B. (2003). Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv : Folio [in Ukrainian].
11. Kallist (Uer). (2009). Pravoslavna Tserkva [The Orthodox Church]. Kyiv : Dukh i Litera [in Ukrainian].
12. Korch, V. (1989, zhovten – lystopad). Podii: zhovten, lystopad 1989 [Events: October, November 1989]. *Nasha vira*, 2–3, 5. Retrieved from <https://cutt.ly/A0Ceyv3> [in Ukrainian].

13. Lokhvytska, L. (1989, veresen). Podii: vesna, lito 1989 roku [Events: spring, summer of 1989]. *Nasha Vira*, 1, 2. Retrieved from <https://cutt.ly/v0CwL6H> [in Ukrainian].
14. Mykhailechko, B., Bytchenko, A., & Lokhvytska, L. (1989, veresen). Idy za mnoiu [Follow after me]. *Nasha Vira*, 1, 2. Retrieved from <https://cutt.ly/V0X7xfQ> [in Ukrainian].
15. Soloviov, V. (1989, zhovten-lystopad). *Nasha vira*, 2–3, 6. Retrieved from <https://cutt.ly/A0Ceyv3> [in Ukrainian].
16. Chumachenko, S. (1990, cherven-lypen). Sobor UAPTS [UAOC Cathedral]. *Holos Vidrozhennia*, 7–9(16–17), 6. Retrieved from <https://cutt.ly/f0XMv1C> [in Ukrainian].
17. Yaroslav Stetsko pro Ukrainsku Avtokefalnu Pravoslavnu Tserkvu, f, 23. Presbiuro ABN. Retrieved from <https://cutt.ly/H0Ca4Wq> [in Ukrainian].